

Zientara, Benedykt

Zagadnienie depresji rolnictwa w XIV-XV wieku w świetle najnowszej literatury

Przegląd Historyczny 51/2, 262-274

1960

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

BENEDYKT ZIENTARA

Zagadnienie depresji rolnictwa w XIV—XV wieku w świetle najnowszej literatury

W europejskiej mediewistyce lat ostatnich, zwłaszcza w czasopismach poświęconych problematyce gospodarczej, częstą pozycję stanowią artykuły dotyczące depresji gospodarczej w Europie zachodniej XIV i XV wieku. Wielu wybitnych uczonych poświęca uwagę tym problemom. Przeważają wciąż jeszcze artykuły dyskusyjne w czasopismach, ale w toku znajdują się badania źródłowe, które, być może, niedługo ujrzą światło dzienne. Wówczas na miejsce licznych hipotez roboczych będą mogły być podjęte prace syntetyczne, mające silniejsze podstawy w faktach.

Niemniej już dzisiaj poglądy wygłoszone w toku dyskusji warte są zestawienia. Poniżej zajmiemy się tą częścią dyskusji, która dotyczy problematyki wiejskiej, odkładając na bok ożywioną wymianę zdań na temat sytuacji miast w tym okresie. O ile bowiem w dyskusji dotyczącej wsi wszyscy biorący w niej udział zgadzają się z istnieniem większej lub mniejszej depresji w tej dziedzinie życia gospodarczego, o tyle przy miastach nawet samo istnienie objawów zahamowania rozwoju jest przez wielu uczonych kwestionowane.

Ze względu na ubóstwo materiałów źródłowych wiadomości o kryzysie gospodarczym wsi w tym okresie (poza nielicznymi wzmiankami u kronikarzy) czerpie się zazwyczaj z danych pośrednich: przede wszystkim ze struktury cen i płac (choć i tu dane są bardzo szczupłe) oraz z wiadomości o opuszczaniu całych wsi i poszczególnych łąnów. Szczególnie to ostatnie źródło, stwarzające bogate możliwości retrogresywnego wykorzystywania znacznie późniejszych wiadomości, stało w centrum uwagi badaczy XIV-wiecznego kryzysu.

Zagadnienie pustek — oczywiście przede wszystkim w postaci całkowicie zanikłych wsi — zainteresowało naukę niemiecką dość dawno. Od romantycznych dumań nad losem osad, w których ongiś pulsowało życie, a z których dziś nie pozostało śladu poza tu i ówdzie trafiającymi się w nazwach polnych tradycjami, przeszła nauka niemiecka do skrupulatnego rejestrowania śladów opuszczonych wsi rękoma setek lokalnych badaczy¹. Początkowo pustki stanowiły teren zainteresowań raczej antropo-

¹ Ogólne podsumowanie wyników tej olbrzymiej literatury odnośnie średniowiecza dał ostatnio H. Pohlendt, *Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland*, Göttingen 1950.

geografów niż historyków; powstanie ich dość powszechnie wiązano z wojną trzydziestoletnią, której spustoszenia pozostawiły niezatarte ślady w tradycji ludowej i łatwo połączyły się w niej z wiadomościami o opuszczonych wsiach. Po dokładnym źródłowym zbadaniu tego problemu, głównie zsięga dla terenu południowo-zachodnich Niemiec, okazało się jednak, że geneza większości pustek tkwi w okresie lat 1300—1500.

W latach trzydziestych XX w. podjął badania nad pustkami późnego średniowiecza w związku ze swą próbą nakreślenia dziejów koniunktury w rolnictwie² ekonomista niemiecki Wilhelm A b e l, który wynik swych badań opublikował w ogłoszonej w 1943 r. większej pracy³. Jednocześnie z nim w Anglii podjął badania nad objawami kryzysu w tamtejszym rolnictwie w XIV—XV wieku Michael P o s t a n⁴. Po ostatniej wojnie dyskusja rozgorzała z nową siłą, a doświadczenia wojenne dyskutantów niemało przyczyniły się do oceny roli klęsk żywiołowych i rozmiarów katastrof demograficznych w przeszłości. Szereg uczonych niemieckich zabrało na ten temat głos na łamach „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, które otworzył dla dyskusji własnym artykułem na ten temat redaktor pisma, Friedrich L ü t g e⁵. Za sprawą Postana kryzys XIV—XV w. zajął wiele miejsca w obradach paryskiego (1950)⁶ i rzymskiego (1955)⁷ międzynarodowego kongresu historyków, a także wszedł do podręczników⁸. Już od r. 1948 wkroczył również na łamy czasopism historycznych Związku Radzieckiego, Polski, Czechosłowacji i NRD⁹, a jedno-

² W. A b e l, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, Berlin 1935.

³ *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Jena 1943. Por. także tegoż *Wüstungen und Preisfall im spätmittelalterlichen Europa*, „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“ [JNÖS] t. CLXV, 1953, s. 380—427, oraz drugie rozszerzone wydanie książki o pustkach, Stuttgart 1955.

⁴ M. P o s t a n, *Revisions in Economic History: the Fifteenth Century*, „The Economic History Review” t. IX, 1939, s. 160—167; tenże, *Some Economic Evidence of the Declining Population in the Later Middle Ages*, tamże ser. 2, t. II, 1950; tenże: referat w: *IX Congrès International des Sciences Historiques* t. I, Paris 1950, s. 225—241, tenże, *The Trade of Medieval Europe: the North* w: *The Cambridge Economic History of Europe* t. II, Cambridge 1952; tenże, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der mittelalterlichen Gesellschaft*, JNÖS, t. CLXVI, 1954, s. 180.

⁵ F. L ü t g e, *Das 14/15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, JNÖS, t. CLXII, 1950, s. 161—215; E. K e l t e r, *Das deutsche Wirtschaftsleben des 14 und 15. Jahrhunderts im Schatten der Pestepidemien*, tamże t. CLXV, 1953, s. 161—207; A b e l, *Wüstungen und Preisfall*, j. w. Por. także wym. wyżej artykuł P o s t a n a w tymże piśmie.

⁶ *IX Congrès International des Sciences Historiques* t. I, s. 225—241, oraz dyskusja t. II, s. 110—114.

⁷ *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Relazioni* t. VI, Firenze 1955, s. 825—830.

⁸ Np. *The Cambridge Economic History of Europe* t. II; L ü t g e, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1952, s. 144 nn.

⁹ E. K o s m i n s k i, *Woprosy agrarnoj istorii Anglii w XV wiekie*, „Woprosy Istorii” 1948, nr 1, s. 59—76; tenże, *Ewolucija form feodalnoj renty w Anglii w XI—XV wiekach*, tamże 1955, nr 2, s. 44—60; M. M a ł o w i s t, *Zagadnienie kryzysu feudalizmu w XIV i XV w. w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” t. LX, 1953, nr 1, s. 86—106; tenże, *Z hospodárské problematiky krise feudalizmu ve XIV a XV století. Diskusní příspěvek*, „Československý Časopis Historický” t. IV, 1956, s. 85—99; F. G r a u s, *Die erste Krise des Feudalismus*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” t. III, 1955, s. 552—592; tenże, *Dějiny ven-*

ceśnie przyciągnął zainteresowanie francuskiej nauki historycznej¹⁰. Niemały wkład zawdzięcza dyskusja historykom skandynawskim, w których to krajach przełom XIV wieku zaznaczył się szczególnie ostro i stanowią przedmiot badań już od początku bieżącego stulecia¹¹. Obok historyków żywy udział w dyskusji wzięli geografowie, przede wszystkim niemieccy, niejednokrotnie umożliwiając dzięki swemu odmiennemu punktowi widzenia obserwację znanych od dawna faktów w nowym świetle¹².

Najbardziej radykalna z wysuniętych dotychczas hipoteza twierdzi, że pustki XIV—XV w. są bezpośrednim rezultatem występujących w tym okresie wielkich epidemii dżumy, z najstraszliwszą z nich „czarną śmiercią“ lat 1348—50 na czele. Tak John Saltmarsh twierdził, że Anglia XIV w. uległa w czasie pierwszej epidemii długotrwałemu zakażeniu bakteriami dżumy, które nie tylko powodowały powtarzające się w niewielkich odstępach czasu epidemie, ale w trwały sposób wpływały na zdrowie i odporność ludzi, dając w rezultacie ogromny spadek zaludnienia i opuszczenie wielkiej liczby wsi¹³. W Niemczech Friedrich Lütge uznał epidemie XIV w. za punkt zwrotny w dziejach, proponując uznać lata 1348/50 za koniec średniowiecza, ponieważ rzekomo przerywa on wszelkie rozpoczęte poprzednio linie rozwoju i zmienia całkowicie losy świata¹⁴. Katastrofalny spadek zaludnienia w latach 1348—50 naruszył równowagę ekonomiczną, zmieniając liczbę konsumentów przy pozostawionej bez zmian ilości dóbr konsumpcyjnych. Dotychczasowe pomory — które w średniowieczu były wszak częstym zjawiskiem — występowały wraz z drożyzną żywności i były często jej rezultatem; natomiast epidemia 1348—50 zastąpiła rzekomo ludność Europy „przy pełnych spichrzach“ i stąd jej szczególnie doniosłe znaczenie¹⁵. W rezultacie na skutek kata-

kovského lidu v Čechách t. II, Praha 1957, s. 75—76, 486—490. Jeżeli chodzi o badania nad pustkami na terenie Polski, to można zanotować tylko jeden artykuł S. Mielczarskiego i J. Szaflika, *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI w.* „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. I, 1956, z. 2, s. 55—103. Autorzy ci dominujące znaczenie w powstawaniu pustek przypisują zniszczeniom wojennym, na drugim miejscu stawiają zbiegostwo chłopów. Poprzednio F. Bujak, *Z dziejów wsi polskiej (Studia historyczne wydane ku czci W. Zakrzewskiego, Kraków 1908, s. 342)* opowiadał się raczej za warunkami ekonomicznymi jako przyczyną powstawania pustek w Polsce.

¹⁰ Y. Renouard, *Conséquences et intérêt démographiques de la Peste Noire de 1348*, „Population” t. III, 1948, s. 459—466; E. Perroy, *A l'origine d'une économie contractée: les crises de XIVe siècle*, „Annales, Économies-Sociétés-Civilisations” t. IV, 1949, s. 167 nn.

¹¹ Por. O. Johnsen, *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, Jena 1939, s. 132 nn., gdzie zreferowano dawniejsze badania. J. Schreiner, *Pest og Prisfall i Senmiddelalderen*, Oslo 1948; tenże, *Wages and Prices in England in the Later Middle Ages*, „The Scandinavian Economic History Review” t. II, 1954.

¹² Główne zasługi położyli tu H. Mortensen i K. Scharlau; z licznych prac pierwszego można tu wymienić podsumowujący artykuł *Die mittelalterliche deutsche Kulturlandschaft und ihr Verhältnis zur Gegenwart*, „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” t. XLV, 1958, s. 17—36; z prac K. Scharlau por. *Neue Probleme der Wüstungsforschung*, „Berichte zur deutschen Landeskunde” t. XVI, 1956.

¹³ J. Saltmarsh, *Plague and Economic Decline in England in the Later Middle Ages*, „Cambridge Historical Journal” t. VII, 1941—1943, s. 23—41, zwłaszcza 30 nn.

¹⁴ Lütge, *Das 14/15 Jahrhundert*, s. 213.

¹⁵ Tamże, s. 166—170.

strofalnego spadku zapotrzebowania na zboże i inne płody rolne przy utrzymaniu się, a nawet wzroście, cen produktów rzemiosła wytworzyły się „nożyce cen“ rujnujące chłopów, a szczególnie ich panów feudalnych, którym Lütge nie szczędzi wyrazów współczucia¹⁶. Wiele gospodarstw opuszczono; ci ich mieszkańcy, którzy nie wymarli w czasie epidemii, przechodzili do miast, aby szukać lepszego zarobku w rzemiośle, albo zarabiali na życie jako wszędzie poszukiwani i dobrze płatni robotnicy najemni¹⁷.

Tak jak teoria Saltmarsh'a jest absolutnie niesprawdzalna i trudno z nią w ogóle dyskutować, tak pogląd Lütgego jest — w przeciwieństwie do innych, nieraz bardzo cennych dzieł tegoż autora — oparty prawie wyłącznie na kombinacji logicznej w niewielkim tylko stopniu popartej faktami zebranymi pośpiesznie z ogólnych prac i podręczników historii gospodarczej. Niekiedy zresztą, na przykład nie dostrzegając w ogóle żadnych oznak kryzysu w gospodarce miejskiej i widząc w „czarnej śmierci“ główną przyczynę pierwotnej akumulacji kapitału¹⁸ (tak!), staje on w wyraźnej sprzeczności z faktami.

Mimo to teoria Lütgego została entuzjastycznie przyjęta przez wielu uczonych¹⁹; jej teoretyczne braki usiłował uzupełnić inny ekonomista niemiecki, Ernst Kelter, korygując kilka oczywistych błędów w rozumowaniu poprzedników²⁰ i rezygnując z przypisywania zarazie w latach 1348—50 decydującej roli w rozwoju gospodarczym Europy. Tylko na skutek powtarzania się w kilkuletnich odstępach epidemii, pochłaniających wielotysięczne ofiary i uniemożliwiających dostosowanie produkcji rolnictwa do nowych warunków — twierdzi on — możliwe było długie trwanie zainicjowanego „czarną śmiercią“ kryzysu. Mianowicie ceny zboża nie spadały w sposób tak wyraźny i jednoznaczny, jak to wynika z tabel i wykresów, sporządzonych na podstawie cen przeciętnych dla okresów dziesięcioletnich, którymi posługują się Abel czy Postan. Po każdej epidemii z reguły następowała zwyczajka cen, która powodowała wzmoczenie produkcji artykułów rolnych. Tę ostatnią wspierały także państwowe, przymusowe obniżki cen i płac pracowników rolnych. Skutkiem tego była nadprodukcja prowadząca do gwałtownego spadku cen płodów rolnych i ruiny dalszych gospodarstw wiejskich. Nowa zaraza, powodująca chwilowy zastój w rolnictwie znowu powodowała głód i cykl zaczynał się od początku²¹. Z tego błędnego koła, w jakim obracała się gospodarka europejska w okresie półtora stulecia, wyprowadził ludzkość nowy wzrost ludności, a obok niego miejska polityka tworzenia zapasów zbożowych. Przez skupywanie nadmiaru zboża miasto nie dopuszczało zbyt dużego spadku jego cen w latach obfitości, a przez rzucenie zapasu na rynek w latach drożyzny przyczyniało się z kolei do spadku cen, łago-

¹⁶ Lütge, *Das 14/15 Jahrhundert*, s. 179—185, 201—204.

¹⁷ Tamże, s. 193—194.

¹⁸ Tamże, s. 185—190.

¹⁹ Por. np. H. Reincke, *Bevölkerungsprobleme der Hansestädte*, „Hansische Geschichtsblätter“ t. LXX, 1951, zwłaszcza s. 9 przyp. 21; Kelter, *Das deutsche Wirtschaftsleben*, s. 161—162.

²⁰ Por. zwłaszcza słuszne uwagi Keltera co do wypaczonego obrazu, jaki dają ceny przeciętne z okresów 10-letnich i co do istotnego położenia robotników rolnych, którego nie można oceniać wyłącznie na podstawie cen zboża — Kelter, op. cit., s. 165, 174—182.

²¹ Tamże, s. 167—172, zwłaszcza s. 170 nn.

dząc w ten sposób skoki cen zboża w ogóle²². Należy podkreślić, że zarówno Lütge, jak Kelter uważali epidemie za czynnik oddziałujący na ekonomikę spoza jej terenu i nie podlegający z kolei oddziaływaniu żadnego innego czynnika historycznego. Krytycy tej teorii słusznie więc podkreślili jej katastrofizm i skrajny idealizm²³.

Znacznie głębiej ujmuje zagadnienie wpływu „czarnej śmierci“ na powstanie pustek Wilhelm Abel, który był właściwie twórcą teorii o oddziaływaniu zmian w rozwoju demograficznym na rynek, a więc i na całokształt ekonomiki. Jego teorię właśnie przejęli (i znacznie spłycili) F. Lütge i E. Kelter; aby uwolnić ją od tych nalotów, przedstawiam ją poniżej osobno, aczkolwiek chronologicznie poprzedza ona zarówno wywody Lütgego i Keltera, jak prace Postana.

W swej książce o kryzysach rolnych pisał Abel: „Niekierowane siły gospodarcze epoki były w końcu czynnikiem, który (w XV wieku) wtrącił wieś w nędzę“²⁴. Ale te siły gospodarcze (*ökonomische Kräfte*) ujmuję Abel oczywiście inaczej, niż marksiści. Mimo, iż zastrzega się, że odrzuca ujęcie tych historyków i ekonomistów, którzy w rozwoju demograficznym widzą czynnik sprawczy wszelkiego postępu gospodarczego i społecznego²⁵, sam sobie w końcu przeczy konkludując w tej samej książce, że należy właśnie ruch ludności uważać za pierwszą przyczynę rozwoju gospodarki rolnej w późnym średniowieczu²⁶. U Abela nie chodzi jednak, jak u jego kontynuatorów, o bezpośrednie oddziaływanie „czarnej śmierci“ czy innych epidemii na powstanie „kryzysu“, ale o długofalowy związek między gospodarką a demografią. Mianowicie przyczyną kryzysu XIV—XV wieku była nie „czarna śmierć“, ale zbyt wielki wzrost zaludnienia Europy w wieku XI—XIV. Ta „ekspansja demograficzna“ wywołała wówczas ogromny wzrost energii gospodarczej ludności wszystkich niemal krajów europejskich i znalazła wyraz zarówno w szybkim rozwoju miast i gospodarki towarowej, jak w rozszerzaniu terenów uprawnych, w poszukiwaniu nowych zasobów żywności dla dostarczenia jej rosącym rzeszom ludności, wśród których coraz większy procent zaczęła stanowić ludność nierolnicza. Z tym wiąże się ogromny ruch brania pod uprawę nowych ziem — tzw. kolonizacji wewnętrznej we Francji, Anglii, Niemczech itd., jak również ekspansja kolonizacyjna chłopów niemieckich na wschód. Ale — jak stwierdza Abel — po objęciu uprawą ziem dobrych i średnich zaczęto sięgać po coraz gorsze, nie dające spodziewanych plonów; mimo zastosowania ulepszeń technicznych „nowe“ ziemie

²² Kelter, op. cit., s. 172—173.

²³ Lütge, op. cit., s. 165; Kelter, op. cit., s. 196. Co do krytyki por. Małowist, *Z hospodářské problematiky*, s. 87.

²⁴ Abel, *Agrarkrisen*, s. 44: *Es waren letztlich die ungesteuerten ökonomischen Kräfte der Zeit, die das Land ins Elend stürzten.*

²⁵ Tamże, s. 21: *Von nicht wenigen Nationalökonomien und Wirtschaftshistorikern wird die Auffassung vertreten, dass eine wachsende Bevölkerung schlechthin der Hebel und die Ursache allen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Fortschrittes sei. Das ist zweifellos übertrieben; auch sind die Beziehungen zwischen wirtschaftlichen Fortschritt und Bevölkerungszunahme keineswegs eine so einfache Folge-Ursachenreihe, wie es nach dieser Meinung scheinen möchte...*

²⁶ Tamże, s. 47; należy *die Bevölkerungsbewegung selbst als letzte, nicht weiter auflösende Ursache der agraren Entwicklung des 15. Jahrhunderts zu betrachten.* Podobnie tenże, *Die Wüstungen*, s. 109 (wyd. 2).

z każdym rokiem dawały plony coraz gorsze, a sytuacja stawała się tragiczna w latach nieurodzaju. Ceny żywności stale rosły, a płace spadały — jedno i drugie wskutek stałego przyrostu zaludnienia. W ówczesnych warunkach techniki rolnej musiała nastąpić katastrofa, którą mogły na pewien czas odwiekać lata dobrych plonów: ale ta zwiłoka czyniła katastrofę tym straszliwszą. Pierwszym ostrzeżeniem był wielki głód lat 1309—18, który porwał liczne ofiary. Ubytek ludności nie był jednak wystarczający: ludność rosła nadal, a zarazem wzrastało jej niedożywienie. Ten ostatni czynnik silnie wpłynął na rozmiary klęski lat 1348—50. Wygłodzona uboga ludność była szczególnie podatna na zarazę, która też wyniszczyła jej szeregi w sposób szczególnie silny. Dalsze epidemie i ogólny spadek przyrostu (szczególna śmiertelność wśród dzieci) wpłynęły na dalsze pogłębienie kryzysu demograficznego.

Jakież były — zdaniem Abela — skutki ekonomiczne tego kryzysu, szczególnie dla interesującej nas w tym wypadku wsi? Przede wszystkim — co podchwycili Lütge i Kelter — spadek liczby konsumentów a zarazem spadek liczby robotników rolnych, co wywołało z jednej strony niski poziom cen płodów rolnych — z drugiej wysoki poziom płac. W przeciwieństwie do dwu wymienionych uczonych Abel nie ogranicza depresji ekonomicznej do stosunków wiejskich, lecz widzi także załamanie się miast; jednakże mimo pewnego spadku produkcja rzemieślnicza utrzymała stosunkowo szeroką skalę i ceny produktów rzemieślniczych kształtowały się na poziomie wyższym niż płodów rolnych. Rosły nożyce cen. Skutkiem takiego rozwoju stosunków był ogromny kryzys rolnictwa: porzucano gospodarstwa, zwłaszcza położone na gorszych glebach; chłopci wędrowali do miast, bądź szukali lepszych warunków na wsi, obejmując lepsze gospodarstwa po zmarłych w czasie epidemii posiadaczach. Część zrujnowanych chłopów przekształcała się we włóczęgow, od których roiła się Europa XIV i XV wieku.

Oto w ogólnych zarysach teoria Abela²⁷, uderzająca logiką i konsekwencją w swym determinizmie demograficznym. „Czarna śmierć“ i inne epidemie przestały tu być *deus ex machina*, stały się koniecznym ogniwem rozwoju tej swoistej dialektyki. Te właśnie cechy spowodowały ogromne powodzenie teorii Abela w nauce zachodnioeuropejskiej, w której można ją dziś właściwie uznać (przynajmniej jeżeli chodzi o sprawę kryzysu rolnego) za panującą.

Przyczyniło się do tego wysunięcie analogicznych tez przez Michaela Postana, który w swych badaniach nad gospodarką Anglii w XIV i XV wieku doszedł do stwierdzenia w tym okresie regresji zarówno w gospodarce wiejskiej, jak w miastach i — niezależnie od Abela — już w r. 1939 wyraził sąd o powiązaniach tego upadku ze spadkiem liczby ludności²⁸; w r. 1950 zaś — w sposób co prawda bardzo ostrożny — przedstawił całą teorię, łączącą zarówno rozwój gospodarki rolnej w w. XIII—XIV jak jej upadek w w. XIV—XV ze zmianami demograficznymi²⁹ a właściwie z dysproporcją między szybkością przyrostu ludności a wzrostem pozostałych sił wytwórczych. Uzupełnieniem tej teorii było

²⁷ Abel, *Agrarkrisen*, s. 18—47; *Wüstungen*, s. 93—112.

²⁸ Postan, *The XV Century*, s. 166.

²⁹ Tenze, *Some Economic Evidence*, s. 236 nn., 245 n.

jej rozszerzenie na stosunki miejskie, gdzie również dały się zauważyć poważne objawy kryzysu w tym samym czasie. Postan waha się jednak uznać wzrost i spadek ludności za jedyny czynnik decydujący o rozwoju gospodarki; dopuszcza współdziałanie szeregu innych czynników przy umieszczeniu fatora demograficznego na pierwszym miejscu³⁰. Sceptycznie jednak odnosi się angielski uczony do usiłowań znalezienia jakiejś jednej *causa efficiens* czternastowiecznego załamania. „Poszukiwanie «pierwszych przyczyn» — mówił na kongresie paryskim 1950 r. — zarówno tutaj, jak na innych terenach badań historycznych nieuniknienie doprowadzi do błędnego koła. Jeżeli spadek i wzrost ludności powodują ogólne fluktuacje średniowiecznej ekonomiki, to co spowodowało wzrost i spadek ludności? Teoretycznie jest możliwe, ale historycznie nieprawdopodobne, żeby był to czynnik biologiczny — jakieś nagłe zmiany w ludzkiej rozrodczości... O jakichś bardziej fundamentalnych zmianach biologicznych nic nie wiemy i wątpię, czy zostanie na ten temat odkryte coś istotnego“³¹. Z tymi wszystkimi zastrzeżeniami i z dużym krytycyzmem w stosunku do własnej teorii uznaje Postan zgodność swych poglądów z wysuniętymi przez Abła. Teorię Abła — Postana poparł również działający w Kanadzie Kurt Helleiner, uważający nieproporcjonalnie szybki wzrost zaludnienia Europy w XIII w. za główną przyczynę późniejszego załamania³².

W nauce francuskiej przez długi czas nie łączono kwestii pustek z innymi objawami depresji gospodarczej, przypisując pierwsze zniszczeniom wojny stuletniej, a depresję w produkcji i handlu wiążąc ze zmianami w obiegu pieniądza³³. Szerzej zajął się problemem XIV-wiecznego kryzysu w rolnictwie francuskim Marc Bloch, zestawiając jego objawy z analogicznymi zjawiskami z krajów sąsiednich. I on jednak nie wysuwał „czarnej śmierci“ na pierwszy plan, kładąc nacisk na zniszczenia wojny stuletniej i towarzyszący tej wojnie rozkład feudalnego społeczeństwa francuskiego. Towarzyszącego depresji w rolnictwie kryzysu monetarnego nie wiązał przyczynowo z tamtymi zjawiskami, choć przypisywał mu poważny wpływ na upadek gospodarczy znacznej części panów feudalnych³⁴.

Ostatnio z wzrostem również we Francji badań nad „czarną śmiercią“ zwrócono i tam większą uwagę na tę katastrofę demograficzną. Yves Renouard, szkicując w krótkim artykule problem „czarnej śmierci“, uznał ją za fakt wyjątkowy w historii Europy zachodniej, a w przeciwieństwie do innych badaczy „kryzysu“ nie był skłonny jej wiązać z domnie-

³⁰ Postan, *The XV Century*, s. 245 n.; tenże, *IX Congrès* t. I, s. 233—236; tenże, *Die wirtschaftlichen Grundlagen*, s. 193.

³¹ *IX Congrès* t. I, s. 234.

³² K. Helleiner, *Population Movement and Agrarian Depression in the Later Middle Ages*, „The Canadian Journal of Economics and Political Science“ t. XIV, 1949; tenże, *Europas Bevölkerung und Wirtschaft im späten Mittelalter*, „Mittellungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung“ t. LXII, 1954, s. 254—269, zwłaszcza 268 n.

³³ Por. uszczypliwą, lecz trafną ocenę tego ostatniego uzasadnienia u Abła, *Wüstungen*, s. 110—111.

³⁴ M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* [1931] wyd. 2, Paris 1952, s. 19, 117 nn, 122 nn.

manym poprzedzającym ją przeludnieniem³⁵. Przeludnienie to, które również Renouard dostrzega, zostałooby — jak sądzi — przewyciężone na drodze naturalnego rozwoju ekonomicznego, a zwłaszcza drogą ekspansji na zewnątrz i emigracji: m. in. przygotowywaną przez Filipa VI krucjatę skłonny jest wiązać z nurtującą we Francji tendencją do usunięcia nadmiaru ludności³⁶.

Skutki „czarnej śmierci” — według Rencuarda — to przede wszystkim spadek podaży siły roboczej i wzrost płac, co z kolei niekorzystnie wpływało na położenie części przedsiębiorców i rolników, zwłaszcza siedzących na gorszych glebach. Z drugiej strony jednak nastąpiła w wyniku śmierci mnóstwa ludzi akumulacja majątków w niewielu rękach: przepaść między bogatymi a ubogimi wzrosła jeszcze bardziej, dając w rezultacie zaostrenie konfliktów społecznych³⁷. Od określenia, jak głęboki był ten wpływ „czarnej śmierci” na ekonomikę Europy, Renouard się uchylił.

Edouard Perroy, który jako jeden z pierwszych uczonych zajął się problemem pustek na terenie Francji (badając bliżej teren hrabstwa Forez nad Górną Loarą), zwrócił uwagę na towarzyszące im zjawisko obniżenia ciężarów chłopskich przez panów feudalnych, dążących w ten sposób do zahamowania emigracji poddanych³⁸. Zabierając głos w kilka lat później nie podkreślał już wpływu „czarnej śmierci” na te zjawiska tak silnie, jak w cytowanym studium. Zdaniem jego należy odróżnić długotrwałą „depresję” gospodarczą XIV—XV wieku od jej przyczyn — trzech krótkotrwałych a gwałtownych „kryzysów”, które w równoległy sposób wpłynęły na jej powstanie. Są to: kryzys zbożowy lat 1315—20, spowodowany nienadążaniem rolnictwa za zapotrzebowaniem na zboże, kryzys monetarny 1335—45, wywołany głównie momentami politycznymi, wreszcie katastrofa demograficzna lat 1348—50. Żaden z tych kryzysów nie był w stanie sam przez się wywołać depresji, chociaż niedożywienie szerokich mas ludności wskutek drożyzny zboża, zwiększanej zaburzeniami w sferze cyrkulacji pieniądza, osłabiło ich odporność na wielką zarazę³⁹. Natomiast zabierający głos w r. 1955 Raymond Delatouche starał się podważyć często powtarzaną tezę o niskim stanie rolnictwa średniowiecznego i jego nienadążaniu za wzrostem zaludnienia. Z dużą przesadą twierdził, że rolnictwo średniowieczne nie było o wiele mniej wydajne od współczesnego, w którym wprowadzicie siłę człowieka zastąpiono maszyną, ale sam ten fakt nie zwiększa jeszcze wydajności ziemi. Kryzys w rolnictwie zdaniem jego wystąpił wtedy, kiedy zabrakło wystarczającej ilości rąk roboczych potrzebnych do gruntownego obrobienia istniejących pól uprawnych⁴⁰.

Jak wynika z powyższego, w nauce francuskiej nie ma zgodności poglądów nawet w zasadniczych kwestiach związanych z XIV-wieczną depresją, a przy trafności niektórych wysuwanych poglądów odbija się na

³⁵ Renouard, *Conséquences et intérêt*, s. 464.

³⁶ Tamże, s. 463—464.

³⁷ Tamże, s. 465.

³⁸ E. Perroy, *La crise économique du XIVe siècles d'après les terriers foréziens*, „Bulletin de la Diana”, 1942, s. 67—80.

³⁹ Tenże, *A l'origine*, s. 138 nn.

⁴⁰ R. Delatouche, *Agriculture médiévale et population*, „Les Etudes Sociales” 1955, nr 2, s. 19—22.

ioh całości brak znajomości podobnych zjawisk na innych terenach europejskich.

Cechą charakterystyczną całej tej dyskusji toczony w nauce zachodnioeuropejskiej jest całkowite niemal (poza pracą Blocha) oderwanie problematyki gospodarczej od podstawowych zagadnień społecznych, a zwłaszcza głównego konfliktu klasowego epoki, konfliktu między panami feudalnymi a chłopami i jego wykładnika, jakim był rodzaj i wysokość renty feudalnej. Ekonomikę XIV w. zbyt często traktowano w kategoriach wolnego rynku i wolnej konkurencji — w kategoriach, które przecież nawet i w XIX—XX w. nie wszędzie dadzą się w pełni zastosować. Jednocześnie zapominano, że wiek XIV to nie tylko okres rywalizacji chłopów i właścicieli folwarków o droższą siłę roboczą, ale także epoka wielkich powstań chłopskich na Zachodzie, świadczących o tym, że i w dziedzinie stosunków społecznych system feudalny przechodził głęboki kryzys.

Na te właśnie problemy siłą rzeczy zwrócili uwagę swych kolegów uczeni marksistowscy. W r. 1948 E. K o s m i n s k i, odrzucając tezę o długotrwałych skutkach epidemii w dziedzinie poziomu zaludnienia i przyjmując za U r l a n i s e m wyrównanie ok. r. 1400 strat wywołanych „czarną śmiercią“ (przynajmniej w Anglii) stwierdzał, że kryzys XV w. to depresja z jednej strony wielkich gospodarstw panów feudalnych, a z drugiej — najmniejszych gospodarstw chłopskich; z walki z obydwoma typami gospodarki zwycięsko wyszli bogaci chłopci, którzy kosztem jednych i drugich wzmocnili swój stan posiadania i znaczenie ekonomiczne⁴¹. W drugim artykule, opublikowanym w r. 1955 Kosminski, kwestionując przyjmowane w nauce rozmiary spadku zaludnienia, wzrostu płac w rolnictwie i spadku cen, starał się uzasadnić te zmiany, jeżeli chodzi o Anglię, kryzysem w łonie społeczeństwa feudalnego. Spadek cen zboża nie jest dowodem zmniejszenia się liczby konsumentów, ale wzrostu produktywności rolnictwa chłopskiego, które mogło oferować swe produkty po cenach niższych niż panowie feudalni, nie mogący wytrzymać konkurencji zboża chłopskiego. Spadek cen ziemi był zdaniem Kosminskiego rezultatem likwidacji wielkich gospodarstw manorialnych i istnienia w związku z tym dużej ilości ziemi czekającej na nabywców (pustki). Wreszcie wzrost płac robotników rolnych tłumaczy Kosminski konkurencją w walce o ręce robocze między folwarkami a gospodarstwami bogatych chłopów, którzy mogli zaferować wyższe płace, a także przejściem części ludności wiejskiej do miast⁴².

Znacznie ostrożniej potraktował zagadnienie XIV-wiecznego kryzysu M. M a ł o w i s t, ubocznie zresztą tylko zajmujący się sprawami wiejskimi. Przede wszystkim nie negował wpływu epidemii na spadek cen zboża i wzrost płac, kładąc jednak główny nacisk na konflikt gospodarczy między miastem, wchłaniającym znaczną liczbę ludności wiejskiej, a wsią, która w znacznym stopniu tkwi jeszcze w gospodarce naturalnej. W tym konflikcie górą są miasta, wykorzystujące swą przewagę przez narzucanie wsi egoistycznych restrykcji swej polityki handlowej⁴³.

⁴¹ Kosminski, *Woprosy agrarnej istorii Anglii*, s. 65—69.

⁴² Tenże, *Ewolucija form*, s. 52—57.

⁴³ Małowist, *Zagadnienie kryzysu*, s. 88 n., 95—100; szerzej o wsi tenże, *Z hospodářské problematiky*, s. 8—94.

Zarówno Kosminski jak Małowist stanowczo odrzucają pogląd o załamaniu się rozwoju miast, dopuszczając jedynie przesunięcie się centrów rzemiosła i handlu do nowych ośrodków. Dopuszczając ewentualność pewnego zahamowania rozwoju wsi w tym okresie (zwłaszcza Małowist) główną przyczynę jego widzą w działalności klasy feudalnej, która znalazłszy się w trudnej sytuacji ekonomicznej i nie mogąc z niej wybrnąć w sposób harmonizujący z prawidłowym rozwojem ekonomiki, ucieka się do wykorzystania swej politycznej przewagi, pod opieką aparatu państwowego starając się podnieść dochody drogą narzucania chłopom nowych ciężarów, drogą przywilejów faworyzujących duchowieństwo i szlachtę w sprawach gospodarczych, a w ostateczności — drogą (jak to określają Postan i Kosminski) „feudalnego gangsteryzmu“. Rezultatem tej polityki szlachty jest nieład wewnętrzny, paraliżujący życie gospodarcze, zwłaszcza na wsi, w szeregu krajów europejskich, a także powstania chłopów, dążące do położenia kresu hamowaniu społecznego rozwoju wsi przez pasożytnicze elementy feudalne ⁴⁴.

To podkreślenie roli zaostrzenia konfliktów społecznych i anarchizacji znacznych grup zubożałej szlachty w pogłębieniu XIV—XV-wiecznej depresji stanowi ważny wkład do dyskusji nad naszym tematem, może nie dość doceniany wśród historyków Zachodu. Natomiast trudno się zgodzić z tezą Kosminskiego (dotyczącą zresztą Anglii — autor ten nigdzie nie starał się jej uogólniać), że chłopska produkcja rolnicza w całości zastąpiła dawną produkcję manorialną, a nawet pchnęła rolnictwo na wyższy stopień rozwoju. Dane historyków angielskich o absolutnym spadku produkcji rolnej w drugiej połowie XIV i XV w. są trudne do zachwiania, przyjmuje je również angielski marksista R. H. Hilton widząc w tym fakcie objaw stopniowego zastoju systemu produkcji, który został doprowadzony do kresu swych możliwości produkcyjnych. System ten nie był technicznie przygotowany do dalszego rozwoju: w związku z tym mógł on utrzymać jedynie ściśle ograniczoną liczbę ludności ⁴⁵. Możemy tu widzieć próbę zbliżenia się do tezy Postana o dysproporcji między szybkością wzrostu ludności a tempem rozwoju pozostałych sił wytwórczych i stosunków produkcyjnych, przy czym jednak Hilton kładzie nacisk na te ostatnie.

Spostrzeżenia M. Małowista, że pustki mogą być związane nie z zaniem, ale z przesuwaniem się i łączeniem pozostałych osad, a łany opuszczone bywają w rzeczywistości częścią zwiększonych gospodarstw sąsiednich ⁴⁶, nawiązujące do cytowanej dopiero tezy Kosminskiego, są z pewnością słuszne dla wielu poszczególnych wypadków, ale nie odzwierciedlają całości przemian rolnictwa europejskiego w XIV—XV w.

Dyskusja nad kryzysem XIV wieku daleka jest od zakończenia. Wprawdzie prawie wszystkie możliwe do zgłoszenia hipotezy na jego te-

⁴⁴ Kosminski, *Woprosy*, s. 69—76; Małowist, *Zagadnienie kryzysu*, s. 105—106; tenże, *Z hospodářské problematiky*, s. 96—97.

⁴⁵ R. H. Hilton, H. Fagan, *The English Rising of 1381*, London 1950, cyt. wg przekładu polskiego pt. *Powstanie angielskie 1381 r.*, Warszawa 1951, s. 24 n. Podobne poglądy na przyczyny kryzysu, rozciągając je również na miasta, wypowiedział Hilton w artykule *Y-eut-il une crise générale de la féodalité?*, „Annales ESC” t. VI, 1951, s. 26—30.

⁴⁶ Małowist, *Z hospodářské problematiky*, s. 89 n. Zbliżone tezy wysuwają odnośnie do niektórych terenów zachodnioniemieckich Mortense i Scharlau.

mat zostały już wypowiedziane, ale każda z nich opiera się o zbyt szczupły materiał źródłowy. Autorzy ich operują na ogół wycinkowymi przykładami, które mogą obrazować zjawiska przypadkowe, bądź opierają się na materiałach pośrednich, które (jak np. o wiele późniejsze rejestry pustek) mogą prowadzić na manowce; na tych podstawach buduje się skomplikowane konstrukcje logiczne, imponujące niekiedy konsekwencją, ale przecież wiszące w powietrzu. W takiej sytuacji ogromne znaczenie ma powiększenie zasobu źródeł, którymi operują dyskutanci. W chwili obecnej są to przede wszystkim ciągle jeszcze opowieści kronikarzy, których zeznania o rozmiarach skutków „czarnej śmierci“ pozostają często podstawą szacowania ówczesnych strat demograficznych. W nielicznych wypadkach posiadamy całkowicie autentyczne materiały demograficzne⁴⁷. Jeżeli chodzi o miasta, to wiele mogą pomóc systematyczne prace nad księgami miejskimi okresu epidemii XIV wieku, „jakie przeprowadziła dla Lubeki E. Peters⁴⁸. Wydaje się, że możliwości wykorzystania materiałów źródłowych XIV wieku dla zbadania demograficznej strony ówczesnej depresji gospodarczej są wciąż dalekie od wyczerpania — nie mówiąc już o źródłach dotyczących szerszej problematyki ekonomicznej.

Jeżeli chodzi o Europę środkową, to uczeni tutejsi przyjmują (na ogół milcząco) brak jakiegokolwiek kryzysu demograficznego na tym terenie. Zdaje się, że istotnie „czarna śmierć“ nie przybrała tu takich rozmiarów, jak na Zachodzie, chociaż wysuwając to przypuszczenie opieramy się raczej na braku w Polsce i krajach sąsiednich towarzyszącej gdzie indziej zarazem depresji gospodarczej. Tymczasem powiązanie epidemii ze zjawiskami depresji gospodarczej ciągle jeszcze nie zostało wystarczająco udowodnione. Toteż niezależnie od tego, że badania nad historią gospodarczą (zwłaszcza Polski) w tym okresie nie są należycie rozwinięte⁴⁹, trzeba sprawdzić w istniejącym materiale źródłowym, jakie było nasilenie XIV-wiecznych epidemii w Polsce. Wiadomości z Prus krzyżackich i z Rusi o występowaniu tam „czarnej śmierci“ czynią mało prawdopodobną ewentualność braku zjawisk epidemicznych w Polsce. Warto również przeprowadzić szersze badania nad pustkami na terenie Polski, zapoczątkowane dopiero pracą Mielczarskiego i Szaflika; wydaje się, że pustki w poważnej skali przyniosła u nas dopiero druga połowa XV w. Nawijając do twierdzeń Kosmńskiego, trzeba zbadać w szerszym

⁴⁷ Por. np. P. Gras, *Le registre paroissial de Givry et la Peste Noire en Bourgogne*, „Bibliothèque de l'École des Chartes” t. C, 1939, s. 295—308.

⁴⁸ E. Peters, *Das Grosse Sterben des Jahres 1350 in Lübeck und seine Auswirkungen auf die wirtschaftliche und soziale Struktur der Stadt*, „Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte” t. XXX, 1940, s. 15—148.

⁴⁹ W lepszej sytuacji znajdują się obecnie Czechy dzięki nowej syntezie F. Grausa, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské* t. II, Praha 1957. Graus sądzi, że „czarna śmierć nie zebrała w Czechach tak wielkich plonów, jak w innych krajach” motywując ten fakt znaczną odległością od dróg morskich, którymi najszybciej szerzyła się zaraza, tamże s. 75; por. tenże, *Městská chudina v době předhusitské*, Praha 1949, s. 124 nn. Więcej wzmianek źródłowych mówi o wybuchu w Czechach zarazy w r. 1380. Ważną wskazówką jest fakt niewystępowania w Czechach poprawy płac roboczych, a nawet postępująca pauperyzacja pracowników najemnych. Niezależnie jednak od oceny skutków epidemii pustki Czech, których listę zebrał Fr. Roubik, w masie swej powstały właśnie w XIV i XV wieku. Genezę ich widzi Graus głównie w wojnach domowych i w zbiegostwie chłopów.

zakresie zjawisko polskiego raubritterstwa (tak silnie występujące w Wielkopolsce) i jego przyczyny gospodarcze. W ten sposób można wyliczyć jeszcze wiele godnych zbadania problemów społeczno-ekonomicznych; w każdym razie jest rzeczą niewątpliwą, że wieki XIV i XV zasługują na wysunięcie odrębnej tematyki badawczej⁵⁰, że nie są tylko okresem przejściowym między „epoką kolonizacji na prawie czynszowym“ a „złotym wiekiem“.

Бэнэдыкт Зентара

ВОПРОСЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕПРЕССИИ В XIV—XV ВВ.
В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассматриваются основные тезисы новейшей литературы касающиеся аграрного кризиса в Европе XIV—XV вв. Высказанные дотоле гипотезы учитывают все возможные причины кризиса, как черная смерть 1348—50 годов (катастрофический тезис), длительные демографические колебания, воздействие климата, социальные и политические сдвиги и наконец обращение благородных металлов. Однако незначительный объем первоисточников, на которых базируются эти гипотезы делает необходимым прежде всего направить дальнейшие исследования в русло расширения круга привлекаемых материалов и максимального использования в особенности тех первоисточников, из которых можно извлечь хотя бы приблизительные статистические данные. Очень мало известно о влиянии кризиса на положение в центральной Европе, особенно в Польше; все еще отсутствуют систематические исследования пустырей, в истории же деревни XV в. рассматривается как переходный и все еще не может дожидаться более коренных исследований.

Benedykt Zientara

LE PROBLÈME DE LA DÉPRESSION DANS L'AGRICULTURE AU XIVe—XVe S.
CONSIDÉRÉ À LA LUMIÈRE DES TRAVAUX LES PLUS RÉCENTS

L'auteur présente dans son article les principales thèses de la littérature la plus récente concernant la crise agraire en Europe au XIVe—XVe s. Les hypothèses émises jusqu'à présent embrassent toutes les causes possibles de la crise, à commencer par la thèse catastrophique rattachant sa genèse à la peste noire de 1348—50,

⁵⁰ Rozdział poświęcony wsi polskiej w tym okresie w pracy E. Maleczyńskiej, *Ruch husycki w Czechach i w Polsce*, Warszawa 1959, s. 130—196, gdzie autorka zebrała wyniki dotychczasowych badań nad tym problemem, wykazuje, jak mało jeszcze o nim wiemy.

passant par les fluctuations démographiques prolongées, l'influence du climat, les bouleversements sociaux et politiques, jusqu'à l'influence de la circulation des métaux précieux. Cependant, le nombre restreint des sources sur lesquelles s'appuient ces hypothèses rend nécessaire avant tout de fonder les futures recherches dans ce domaine sur un fonds documentaire élargi et sur l'utilisation maximale de celles de ces sources surtout qui peuvent fournir des données statistiques, même si elles ne sont que rapprochées. On sait peu de chose sur la répercussion de la crise du XIVe—XVe s. en Europe Centrale, et surtout en Pologne; il manque encore des recherches systématiques sur les „espaces déserts”, et la période du XVe s. est traitée dans l'histoire rurale comme une phase de transition et n'a pas encore fait l'objet d'investigations plus approfondies.